

Проф. С. В. ЮШКОВ.

(Ленінград).

УСТАВ КН. ВСЕВОЛОДА.

(До зовнішньої історії пам'ятки).

§ 1. Устав Всеволода досі спеціально не досліджувано, якщо не брати на увагу надто невдалої спроби якогось Бараца¹⁾. Йому віддавали дуже мало уваги як у підручній літературі, так і в загальних оглядах; звичайно в них подається лиш загальну оцінку пам'ятки з погляду її автентичности та в коротких словах переказується основний зміст її.

А питання про її джерела, крім найзагальніших вказівок на її звязок з Уставом Володимира, так само питання про час її повстання дослідники зовсім не торкаються.

Зайва річ ці короткі й уривчасті міркування наводити, досить лиш зазначити, що в нашій історичній літературі ніби-то встановлено два погляди на цю пам'ятку. Одні (напр. проф., Суворов)²⁾ називають Устав Всеволода з початку до кінця грубим фальшуванням, інші (наприклад, м. Макарій)³⁾, визнаючи пам'ятку за більш-менш зфальшовану, припускають можливість, що в її складі є й деякий автентичний матеріал. Відповіді на це питання, поставлене в літературі, та зробити спробу хоч у найзагальнішій формі розрізати й інші питання, що торкаються зовнішньої історії пам'ятки, таке завдання цієї замітки.

¹⁾ Бараць Г. М., Критико-сравнительный разбор Устава в. кн. Всеволода о церковных судах (по поводу ссылки на него проекта гражданского уложения в оправдание предлагаемого уравнения наследственных прав женщин и мужчин), Вѣстникъ Права, 1905 г. № 9, стор. 165—211, № 10, стор. 127—163. Барац намагається встановити щільний звязок між постановами Уст. Всеволода та жидівським правом. Щоб хоч трохи цей звязок обґрунтувати, автор подає цілком неприйнятний коментар до слів і речень Устава і не вагається навіть текст пам'ятки до непізнання переробляти на тій підставі, що він підлягав дальшим змінам. Зайва річ піддавати цю працю докладнішій критиці та заводити її до наукового обігу.

²⁾ Суворовъ Н. С., Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древняго русскаго права, Ярославль, 1888 г., стор. 215—216: „Уставъ есть не что иное какъ безграмотная передѣлка или переписка Устава Владимира на имя Всеволода“.

³⁾ Макарій, Исторія русской церкви, т. 2-й, изд. 2-ое, С. П. Б., стор. 280: „Излишнимъ считаемъ замѣчать, что эта грамота Всеволода дошла до насъ не въ первоначальномъ своемъ видѣ“.

Устав Всеволода дійшов до нас у далеко меншому числі списків, ніж Устави Володимира та Ярослава. Його не заводили, як основну статтю, до складу Кормчої і, значить, не брали звідти до юридичних і канонічних збірників¹⁾, як от Устави Володимира й Ярослава, Руська Правда та інші так звані руські статті.

В літературі не підраховували всіх, що дійшли до нас, списків цієї пам'ятки, але як там не єсть загальне число їхне ледві чи перевищує 8—10²⁾.

Порівнюючи текст виданих списків Уст. Всеволода, з'ясуємо, що відміни цих списків між собою незначні й не такі вже, щоб дати підставу до розподілу їх на декілька різних редакцій. Можна лиш припустити, що існує дві відміни або два ізводи, які один від одного відрізняються тим, що в списках одного з них (наприклад, у тому, що видав Правосл. Собес., 1861, ч. III, стор. 212—229), 1) подано звістку про те, що князь Володимир узяв „перваго митрополита Михаила отъ земля Транизоньская къ Бѣлой Руси“, 2) зазначено, звідки взято постанову про спадкоємство дітей од третього й четвертого шлюбу („а се правило Собора Никейскаго“) й 3) наведено постанову про спадкове право дочок: „А се отъ того же правила: иже есть останутся сынове или дщери у коегождо человекѣки: брати со сестрами равная часть отъ всего имѣнія; иже ли сестра дѣвою блудь сѣтворить, а истыи свѣдители обличають, таковая да не възметь у брати отъ имѣнія отечьскаго части; или братия, имѣнія ради, лжу составятъ на сестру, а будетъ познано дѣло ихъ лжа; таковой по закону каменіемъ да побіенъ будетъ“.

Крім цих головних одмін треба зазначити ще цілу низку дрібних, наприклад, у списку Прав. Собес. Є низка додатків до тексту більшості списків: „Сказаніе отъ греческаго номоканона“, „посему смотрѣнію“, „благовѣрныхъ“, „еже есть ихъ обдержитъ немощь“, „предъ собою и управихъ заповѣдми по преданію святыхъ отецъ“, „яже

1) Устав ки. Всеволода дійшов до нас у складі „Сборника 106 глав“. Див. нашу статтю: „К истории древне-русских юридических сборников“, Саратов, 1919 г.

2) Ми знаємо списки Устава в таких збірниках:

1) Каз. Дух. Акад. ч. 412. (Сол. ч. 858) 1493 р., вид. Прав. Собес. 1861 ч. III, стор. 212—221.

2) П. Б. Погод. ч. 1572, XVI в.

3) У збірнику, що являє собою додаток до Новгород. I Літопису за списком Археогр. Комісії ч. 240, пол. XV в., вид. Новгородський Літопис за Синод. Харат. списком С.П.Б. 1888 р.

4) У збірнику, що являє собою додаток до літопису Авраамки за списком 1495 р. Вид. П.С.Р.Л., т. XVI.

5) Моск. Гл. Арх. Мин. Ин. Д., ч. 145.

6) У збірнику м. Макарія („Сборникъ моей библиотеки“) ч. 71.

7) У збірнику Толст. II ч. 279.

8) Список, надрукований в „Повѣсти о началѣ и основаніи Печерскаго (Псковскаго) монастыря“. М. 1807.

Краще видання Уст. Всеволода — В. Н. Бенешевича, „Сборникъ памятниковъ по истории церковнаго права“, П., 1915.

есть“, „по указу“ та ціла низка різночитань з іншими списками: напр., Василій зам. Игошь або Гавріиль; Матере зам. бабы; ивыя зам. и тыя; даныи судъ зам. даны суть; святых зам. святитель; изъщивати зам. извъщивати; и сего зам. и себѣ; святыми зам. сътыми; рѣчено зам. рѣчь то; можете зам. поможеть; 18 зам. 10 (сочкими); вѣдихъ зам. видѣхъ.

В літературі звичайно не зазначається, який ізвод до первісного тексту найближчий. Тільки видавець Устава в Прав. Собес. називає свій список найдавнішим¹⁾. Але, ближче порівнявши, важко з цією думкою погодитися.

Основний його довід полягає в тому, що цей список знаходиться в найдавнішому рукопису — Сол. ч. 858, який належить до 1493 р.

Але до нас дійшли списки, що містяться в давніших рукописах, наприклад, у Новгородському 1-му літопису (Археогр. Ком. ч. 240), та належать до першої половини XV віку, в яких немає додатків, що становлять одмінну особливість списку, виданого в Прав. Собес.²⁾

Крім того, всі ці додатки мають характер пізніших дописок та дальших схолій до первісного тексту й належать до числа видимих нісенітниць. Досить характерна з цього погляду, наприклад, вказівка на те, що Володимир прийняв першого мітрополіта Михайла до Білої Руси, або вказівка на правила Нікейського Собору, як на джерело постанов про спадкоємство дітей од третього й четвертого шлюбу, так само і дочок, а тимчасом у правилах Нікейського собору жадних постанов про спадкоємство взагалі немає.

Та й дрібніші різночитання, що їх ми навели вгорі, знову-таки мають характер одхилень од первісного тексту, наприклад, Всеволода названо Василієм, а не Гавріїлом, княгиню Ольгу названо матір'ю ки. Володимира, зазначено 18 соцьких замість 10, то-що.

Усе це примушує нас визнати, що список Прав. Собес. є список пізніший, такий, що як-найдалі відходить од первотвору. А через те, що інші списки, оскільки нам відомо, його різночитань не відтворюють, його начеб-то треба визнати за список-унікум.

§ 2. Як було вже зазначено, в літературі нема оборонців автентичности Уст. Всеволода. Навіть мітр. Макарій, який заходивсь був обороняти автентичність інших князівських Уставів — Володимирового й Ярославового, мусів сказати, що „ця грамота дійшла до нас не в первісному вигляді, а з деякими змінами й навіть недоречностями в подробицях“.

І справді, не може бути жадних сумнівів у тому, що ми маємо справу не з автентичною грамотою, яку колись написав князь Всеволод, а з пізньою компіляцією, складеною з різноманітних джерел. Навіть ніби зайва річ наводити на довід ті численні дипломатичні й текстуальні недоречності, що впадають в око, коли найпобіжніше оглядати текст.

¹⁾ Див. стор. 208.

²⁾ Див. Новгородскія літописи по Синодальн. Харитейному списку, СПб, 1888, стор. 463.

Поміж джерелами Устава Всеволода насамперед треба зазначити Устав ки. Володимира, звідки взято більшу й основну частину тексту Устава Всеволодового та його дипломатичний формуляр. Порівнюючи ближче текст обох пам'яток, зовсім не важко з'ясувати, до якої редакції належить Устав Володимира, що його використав упорядчик.

За таку редакцію могла бути тільки так звана обширна редакція (за м. Макарієм) або гр. В. (за Бенешевичем)¹⁾, бо тільки ця редакція має число та склад статтів, що в цілому відповідають, коли з тексту вилучити пізніші та від упорядчика внесені додатки, числу та складові статтів Устава Всеволода.

Припущення можливості того, що текст розгляданої пам'ятки взято з Устава Володимира так званої короткої редакції (за Макарієм) або з грр. А й Б (за Бенешевичем), відпадає через те, що ця редакція не має в собі цілої низки закляттів, які єсть в Уставі Всеволода (напр., А тыи суды вси церкви даны суть... и горе себѣ наслѣдуютъ и вѣчная мука ждетъ ихъ; А кто преобидеть суды церковныя... по первыхъ царей и князей уряженію; А кто иметь преступати сіе правило... да будутъ прокляти въ сій вѣкъ и будущій седмію соборы святыхъ отецъ вселенскихъ), так само статті про мірила, не кажучи вже за те, що обсяг статтів, які мають у собі перелік церковних людей та церковних судів, у ній далеко вужчий, ніж в Уставі Всеволода.

Так звану середню редакцію (за м. Макарієм) або гр. Ж. (за Бенешевичем) теж не можна вважати за джерело Устава Всеволода тому, що в ній немає передмови із вказівкою на прийняття охрещення від патріярха Фотія та на прийняття першого мітрополіта і так само двох останніх закінчень. Ще меншою мірою можна посилатися, як на можливі джерела, на інші редакції Устава ки. Володимира, як, напр., на редакцію Степенної книги й на так звану найширшу (за м. Макарієм), гр. М. (за Бенешевичем), бо повстання цих редакцій треба віднести до часу пізнішого, ніж сам Устав Всеволода²⁾.

Отже з усіх редакцій Устава Володимира, які до нас дійшли, тільки одна, обширна, найбільше відповідає числу й складу статтів Устава Всеволода.

Але що ці дві пам'ятки цілком між собою не сходяться (напр., в Уставі Всеволода стаття про мірила має більший обсяг, бракує закляття після статті, що містить перелік церковних судів: „А кто пообидити суд церковный... неизмолимъ судъ обрѣсти“), то таки можливе питання, чи не притягнуено при складанні Устава Всеволода якої особливої редакції Устава Володимира, що до нас не дійшла.

Важко, звичайно, дати на це питання цілком певну відповідь,

¹⁾ Уставъ св. вел. князя Владиміра о церковныхъ судахъ и о десятинахъ, П., 1915.

²⁾ Голубінський так звану обширнішу редакцію засвоює м. Йоасафові, що вмер р. 1551.

Якщо з його доводами й не погодитися, то повстання цієї редакції таки треба віднести до першої половини XVI віку. Див. С. В. Юшков, Исследования по истории русского права, в. 1, 1926, стор. 73.

проте є ніби незрівняно більше даних для відповіді негативної. Річ у тому, що, коли вилучимо схолії, дописки та всякі інші додатки з тексту, взятого з Устава Володимира, матимемо текст дуже близький до тексту обширної редакції (гр. В. Бенешевича). Стаття про мірила, що чимало з цією статтею Устава Володимира не сходиться, показується при ближчій аналізі переробкою впорядчика Уст. Всеволода й її не можна засвоїти Уставові Володимира якої-небудь редакції. Далі, те, що немає закляття: „А кто пообидить“... після статті про церковні суди, так само не дає підстав до припущення, що ми маємо справу з особливою редакцією. Це закляття в тексті Устава Всеволода є, тільки подається його в трохи переробленому вигляді не після статті „про церковні суди“, як в Уставі Володимира, а після статті „про церковних людей“.

В крайньому разі, коли навіть і визнати, що матеріал, узятий з Устава Володимира, відрізняється від звичайного тексту обширної редакції цієї пам'ятки, то й тоді ця одміна не така, щоб можна було говорити за якусь особливу редакцію Устава; можна говорити тільки за один якийсь ізвод або вид обширної редакції, що до нас не дійшов.

Отже, є ніби досить підстав твердити, що текст Устава Всеволода, взятий з Устава Володимира, складом та числом статтів відповідає обширній редакції цієї пам'ятки (гр. Бенешевича).

Але тут може повстати питання, що, може бути, не Устав Володимира правив за джерело до Уст. Всеволода, а навпаки: Устав Всеволода справив вплив на Устав Володимира та дав матеріал до тої його редакції, яка дістала назву „обширної“—гр. В. Бенешевича.

Таке припущення цілком можливе, бо встановлено, що старо-руські князівські Устави один на одного впливали взагалі, у безпосередньому сусідстві в юридичних та канонічних збірниках перебуваючи.

Але це припущення відпадає найбільше тому, що в Уставі Всеволода проти Устава Володимира ми маємо цілу низку таких різництань, що їх можна з'ясувати лиш як відхилення від тексту останнього. Наприклад, в останньому реченні статті, що перелічує церковні суди: „скоть или псы или поткы или ино что неподобно церкви подѣють“, пропущено слова з Устава Володимира: „введеть кто въ церковь“, без яких ця частина статті чимало втрачає рацію. Далі, в статті, яка встановляє підсудність церковних людей церковному судові: „Или митрополить, или епископъ тѣи вѣдаеть межу или судъ, или обиду, или кому прикажутъ или котораго задница“ є вставка: „или кому прикажутъ“, що клином вганяється в текст і граматично не погоджується; тимчасом цих слів у жадному із списків Устава Володимира нема.

Так само слова: „котораго задница“ є нещаслива переробка слів „или котора или задница“ з Устава Володимира.

Крім того, в самому тексті Устава Всеволода є місця, що їх треба визнати за запозичені з Устава Володимира. Напр., там згадується за охрещення Володимира, за прийняття від патріярха Фотія першого

митрополита Михайла й т. ин. Таке постійне й уперте згадування за кн. Володимира в Уставі Всеволода буде зовсім незрозуміле, якщо ми не матимемо на увазі, що впорядчик Устава Всеволода тримав перед своїми очима текст Устава Володимира.

Щоб установити докладніше, яку частину тексту Уст. Всеволода взято з Устава Володимира, порівняймо ці пам'ятки.

УСТАВЪ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ВСЕВОЛОДА О ЦЕРКОВНЫХЪ СУДЪХЪ, И О ЛЮДЪХЪ, И О МЪРИЛАХЪ ТОРГОВЫХЪ.

(За списком Археогр. Ком. ч. 240).

Се азъ князь великий Всеволодъ, нареченный въ святѣмъ крещении Игошь, правнукъ Игоревъ и блаженныя прабабы Ольги, нареченныя въ святѣмъ крещении Елена, и матере Володимеровы, нареченнаго въ святѣмъ крещении Василие, и ты ѣгда приялѣ святое крещение отъ греческихъ царей и отъ Фотия патриарха Цареградскааго, взяша перваго митрополита Михаила Киеву, иже крести всю Русьскую землю. Потомъ же, лѣтомъ многымъ минувшемъ, моляся спасу и пречистѣй его матери святѣй богородици приснодѣвѣй Марии, устройша церковь святыю Богородицу Десятинную, и даша ей десятину въ всей Русской землѣ, и съ всихъ княжений въ съборную церковь святыя Богородица, иже въ Киевѣ, и святѣй Софии Киевской, и святѣй Софии Новгородской, и митрополитомъ Киевскимъ, и архиепископомъ Новгородскимъ, отъ всякого князя суда десятую вѣкшу, а и съ торгу десятую недѣлю, а изъ домовъ на вся-

УСТАВЪ СВЯТАГО КНЯЗЯ ВЛАДИМИРА, КРЕСТИВШАГО РУССКУЮ ЗЕМЛЮ, О ЦЕРКОВНЫХЪ СУДЪХЪ И О ДЕСЯТИНАХЪ.

(Гр. В. вид б. Бенешевича).

Въ имя отца и сына и святого духа. Се азъ, князь Володимерь, нареченный въ святѣмъ крещении Васіліи, сынъ Святославль, вѣнукъ Игоревъ и блаженныя княгынн Ольги, приалъ есмь святое крещение отъ гречьскаго царя и отъ Фотіа, патриарха Царегородскааго, и приахъ отъ него прьвого митрополита Леонта Киеву, иже крести всю Рускую землю святымъ крещениемъ. По томъ же лѣтомъ многымъ минувшимъ, създахъ церковь Святыя Богородица Десятинную и дахъ ей десятину изъ вьсего своего княженія, такожде и по вьсей земли Русской изъ княженія въ съборную церковь отъ всего княжа суда десятую вѣкшу, и съ торгу десятую недѣлю, а изъ домовъ на вьсяко лѣто отъ вьсякого стада и отъ вьсякого жита чюдному Спасу и чуднои Богородицѣ.

кое лѣто и отъ всякого стада и отъ всякого жита десятое, святому Спасу и пречистѣй его Матере и премудрости Божии святѣй Софии.

А се изобрѣтохомъ въ греческомъ номоканонѣ, что сихъ судовъ и тяжъ не судити князю, ни его дѣтемъ, ни его намѣстникомъ, ни его боляромъ, ни его тиуномъ, ни десятника не держати; и съзвалъ есмь 10 сочкихъ и старосту Болеслава, и биріця Мирошку, и старосту Иваньскаго Васяту, и погадалъ есмь съ владыкою и съ своею княгынею, и съ своими боляры, и с десятию сочскими и съ старостами: далъ есмь судъ и мѣрила, иже на торгу, святѣй Богородици въ Киевѣ и митрополиту, а въ Новѣгородѣ святѣй Софии и епископу и старостѣ Иваньскому и всему Новугороду мѣрила торговаа, скалвы вощаныи, пудъ медовой, и гривенку рублевую, и локоть Еваньскый, и свой оброкъ: кубецъ черницамъ, а попу Иваньскому Рускаапись съ Борисоглѣбьскимъ наполь, а сторожо Иваньскому Руской порочици пятно да десять конюховъ соли. А не въступатися въ тыи оброки моимъ дѣтемъ, ни моимъ намѣстникомъ, ни моимъ боляромъ на домъ святини Софии и святаго Ивана; а домъ святѣй Софии владыкамъ строити с сочскими, а старостамъ и торговьцамъ докладываа владыкы или кто будетъ нашего рода князей Новагорода строитъ домъ святаго Ивана. А се приказываю своимъ намѣст-

По томъ, разврѣгше греческыи номоканонъ, обрѣтохомъ въ немъ, оже не подобаетъ сихъ судовъ и тяжъ князю судити, ни бояромъ его, ни тивуномъ. И азъ, съгадавъ съ своими дѣтьми и со всѣми князи и съ своими бояры, далъ есмь тѣ суды церквамъ Божіимъ митрополиту и всѣм епископомъ по Русской земли.

А по семъ не надобе въступатися ни дѣтемъ моимъ, ни внучатомъ, ни въсему роду моему до вѣка ни въ люди церковныя, ни въ всѣ суды ихъ: то въсе далъ есмь церкви Божіи по всѣмъ городомъ, и по погостомъ, и по свободамъ, где ни суть христіане; и своимъ тивуномъ приказываю судовъ церковныхъ не судити и нашихъ судовъ безъ суди владычня не судити десятинь дѣля.

никомъ и тиуномъ суда церковнаго не обидѣти, ни судити безъ владычня намѣстника. А се дахъ въ олтарь святѣй Софии и причту церковному вседеньникъ сѣнаникъ вѣцнѣ; что суды церковныя, то святѣй Софии. А кто нашего роду пограбить или отъиметь, того повелѣхомъ владыцѣ съборомъ въ синаницѣ проклинати.

А се суды церковныя: роспуски, смилное, застаивание, умычка, пошибанное, промежи мужемъ и женою, о животѣ, и о бездѣтномъ животѣ, въ племени или въ сватовствѣ поимутся, потвори, чяродѣяние, влѣхвованія, вѣдство, зелеиничство, зубоѣжа, урѣканія три: бляднею, зели, еретичство; отца или мать биеть сынъ или дщи, или сноха свекровь, братия или дѣти тяжутся о задницѣ, церковнаа татба, мертвечи съвлачаютъ, крестъ посѣкутъ или на стѣнахъ рѣжють, или два мужа имутся бити и единого жена иметь за лонодругаго раздавить, или кого застануть съ (че)твероногою, или кто молится подъ овиномъ или въ рощении или у воды, или дѣвка дѣтя повержетъ, скоть или псы или поткы или ино что неподобно церкви подѣють.

А тыи суды вси церкви даны суть епископу; а князю и бояромъ и судиямъ въ тыя суды не въступа-

А церковнии судове: роспусы; смилное; застатіе; пошибаніе; умычки; промежду мужемъ и женою о животѣ ихъ; въ племени или въ сватотвѣ поимутся; вѣдство; потвори; чяродѣаніе; влѣхвованіе; зелеиничство; урѣканія три: бляднею и зели и еретичством; зубсѣжа; или сынъ отца биеть или мать дѣчи биеть, или сноха свекровь; или дѣти тяжутся о задницу; церковная татба; мрътвечи сволочять; крестъ посѣкутъ или на стѣнахъ трѣскы емлютъ изъ креста; скоть или псы или поткы безъ великы нужда въведеть въ церковь или что неподобно церкви съдѣеть; или два друга иметя бити, единого жена другаго иметь за лоно и раздавить; или кого застануть съ четвероножиною; или кто подъ овиномъ молитя, или въ ржи, или подъ рощеніемъ, или у воды; или дѣвка дитя повержетъ.

Тѣ всѣ суды церквамъ даны суть; князю и бояромъ и судиямъ въ ты суды не лзѣ въступатися. То все даль есмь по првыхъ ца-

тися. А то далъ есмь по прьвыхъ царевъ уряженію и по вселеньскихъ святыхъ 7 съборовъ великихъ святитель. А посемъ не въступатися дѣтемъ моимъ, ни внучатамъ моимъ, ни всему роду моему до вѣка въ люди церковнии, ни въ вси суды ихъ; аже кто прѣобидитъ нашъ уставъ, таковымъ непрощеномъ быти отъ закона Божіа, и горе себѣ наслѣдуютъ, и мука вѣчнаа ждетъ ихъ.

А о всѣхъ, что преди писано, дрѣжахъ за своими боляры, аже они обидятъ гостей, а гдѣ живутъ, тымъ наровятъ, а княжю душу топятъ. И азъ въсмотрѣхъ въ Фотѣя патриарха Цареградскааго грамоты, что принеслъна Русь князь великій Владимиръ, нареченный въ святѣмъ крещении Василие, сынъ Святославль, а внуку Игоревъ и преблаженныя княгыни прабабы Ольги, аже сто-

ревъ уряженію и по въселеньскихъ святыхъ отецъ седми съборъ въселеньскихъ великихъ святитель.

Аще кто преобидитъ си уставъ, таковымъ непрощеномъ быти отъ закона Божіа, горѣ себѣ наслѣдуютъ.

А своимъ тиуномъ приказываю суддовъ церковныхъ не обидити и изъ судовъ изъ городскихъ дати девять частіи князю, а десятая часть святѣи церкви.

А кто пообидитъ судъ церковныхъ, платити ему собою, а предъ Богомъ тому-же отвѣтъ въздати на страшиѣмъ судѣ прѣдъ тѣмаи ангель, идѣже кождо дѣла открыются явѣ благаа или злаа, идеже не поможетъ никтоже никомуже, но тѣкмо правда и добрыя дѣтели тѣмъ избавитися отъ вторыа смерти, рекше вѣчныя мукы и крѣщеніа неспасенааго, геньскаагоогня, съдрѣжаше истину въ неправдѣ. С тѣхъ Господь глаголетъ: огонь ихъ не угаснетъ и чрвь ихъ не умрѣтъ. Сътворшимъ же благаа жизнь вѣчнаа и радость неизреченнаа, а сотворшимъ злаа, рекше неправо судившемъ на семъ свѣтѣ и лукавно, неизмолимъ судъ обрѣсти.

Се же искони поручено Богомъ святителемъ и пископіамъ ихъ городскыѣ и торговыѣ всякаа мѣрила, спуды, извѣсы, ставила: отъ Бога како искони уставлено епископу блюсти бесъ пакости, ни умалити ни увеличити, за все то въздати ему слово во день суда великааго, якоже и о душахъ чловѣчьскахъ.

ить въ грамотѣ: торговья вся вѣсы, мѣрила и скалвы вошанья, и пудъ медовый, и гривенка рублеваа и всякая извѣсть, иже на торгу промежи людьми, отъ Бога тако исконоѣ уставлено есть, епископу блюсти безъ пакости, ни умаливати, ни умноживати, а на всякій годъ извѣщивати; а скривится, а кому приказано, а того казнити близко смерти а животъ его натрое: треть живота святѣй Софии, а другаа треть святому Ивану, а третьяа треть сочѣскимъ и Новугороду; а епископу, не управивъ того, за все то дати ему слово въ день великааго суда; а печяловатися ему о томъ управлении, яко же и о душахъ челоуѣчьскихыхъ; аще же управитъ епископъ сия управления наша, блаженъ будетъ и небесному царствию наследникъ будетъ; а не урядитъ, а мы то съ своей души сводимъ.

А се церковнии люди: игумень, игуменіа, попъ, дияконъ и дѣти ихъ, а кто въ крилосѣ, попадаія, чернецъ, черница, проскурница, паломникъ, свѣщегасъ, стороникъ, слѣпецъ, хромецъ, вдовиця, пущеникъ, задушный челоуѣкъ, изгой трои; поповъ сынъ грамоты не умѣеть, холопъ изъ холопства выкупится; купѣць одолжаетъ; а се четвертое изгойство и себе приложимъ: аще князь осиротѣеть; монастыреве, болници, гостинницы, страннопримѣнницы, то люди церковнии богадѣлнии; или ми-

А се церковнии люди: игумень, попъ, дияконъ, и дѣти ихъ, и попадаія, и кто въ клиросѣ, чернецъ, черница, проскурница, паломникъ, лѣчець вдовица, задушный челоуѣкъ, стороникъ, слѣпецъ, хромецъ, монастыреве, болници, гостинницы, страннопримѣнницы.

То люди церковнии, богадѣлнии, епископъ вѣдаетъ между ими судъ, или обида, или котораа вражда, или задница. А будетъ иному челоуѣку съ ними рѣчь, то обчии судъ, а пересудъ наполю.

трополитъ, или епископъ, тыи вѣдаютъ между ими судъ или обиду, или кому прикажутъ, или которого задница; или будетъ иному челоуѣку съ теми людьми рѣчь, ино обчий судъ. Своимъ тиуномъ приказываю суда церковнаго не обидѣти, а съ суду давати 9 частей князю, а десятую святѣй Софии за княжю душу. А кто приобидитъ суды церковныи, платити ему собою, а прѣдъ Богомъ тому же отвѣщати на страшнемъ судѣ предъ тмами ангель, идѣже кождо дѣла не съкрыются, благаа же и злаа, идѣже не поможетъ никтоже никому же, но токмо правда избавитъ отъ вторыа смерти и отъ вѣчныа муки и отъ огня негасимааго.

Якоже есмы управилѣ по святыхъ отецъ правиломъ и по первыхъ царей и князей уряжению, а кто иметь преступати сия правила, или дѣти мои, или внучята, или правнучята, или въ коемъ городѣ намѣстникъ, или тиунъ, или судіа, или кто, а пообидитъ суды церковныи, да будутъ прокляти въ сий вѣкъ и въ будущий седмию съборы святыхъ отецъ вселенскихъ.

А та вся дѣла приказахъ святѣй Софии и всему Новугороду моимъ мужамъ и 10-ти сочьскимъ: вы блюдите, а не възблудите, и вы сами за то отпѣтъ дадите,

Аще кто преступитъ сіа правила, якоже есмы управили по святыхъ отецъ правиломъ и пръвыхъ царь управленію, кто иметь преступати правила сіа или дѣти мои князи или правнуци или въ которомъ градѣ намѣстникъ или судіа или тивун, а имуть обидѣти суды церковныя или отнимати, да будутъ прокляти въ сии вѣкъ и въ будущи отъ седми съборъ святыхъ отецъ вселенскихъ.

Устав, бывшии прежде насъ въ Руси отъ прадѣдъ и отъ дѣдъ нашихъ, имати епископамъ десятину отъ даніи, и отъ вирь, и отъ продажъ, и отъ лова княжа, что въходить въ дворъ княжъ отъ всего-

те въ день страшнаго суда пред лицемъ Царя славы. Аминь.

А се изъискахъ: у третьей женѣ и у четвертой дѣтемъ прелюбодѣйная чясть въ животѣ. Аще будетъ полнъ животомъ, ино дасть дѣтемъ третьей женѣ и четвертой по уроку, занеже тѣ и отъ закона отлученѣ; а человѣку ся получають по грѣхомъ, занеже прелюбодѣйнии, а не благословении Богомъ. И азъ самъ видѣхъ тяжю межю первою женою и дѣтей съ третьєю женою и съ дѣтми, и съ четвертою женою и съ дѣтми, изъ велика живота дати урочнаа чясть по оскуду, а изъ мала живота како робичичю чясть; конь да dospѣхъ и покрутъ, по рассмотрению живота. А тое все приказахъ епископу управливати, а смотря въ маноканонъ, а мы съ своей души сводимъ.

§ 3. З порівняння текстів обох пам'яток виявляється, що Устав Всеволода в чималій мірі й частині повторює Устав Володимира. Так ось, трохи не цілком запозичено заголовок, передмову, статтю про десятини, статтю про церковні суди вкупі з закляттям, статтю про церковних людей, статтю, яка встановлює підсудність церковних людей з другим закляттям.

Коли вилучити матеріал, запозичений з Устава Володимира, лишиться незначний текст. Взагалі можна встановити три уривки, три фрагменти, на яких вплив Уст. Володимира позначивсь меншою мірою та які мають у собі більш-менш оригінальний матеріал.

Перший фрагмент починається словами: „И съзвалъ есмь десять сочкихъ, старосту Болеслава“ й кінчається: „Того повелѣхомъ владыцѣ съборамъ въ синаницѣ проклинати“. Другий фрагмент іде слідом за статтею, яка перелічує церковні суди, починається словами: „А у всѣхъ, что преди писано дрѣжахъ за своими боляры“ й кінчається: „А не урядити, а мы то съ своей души сводимъ“. Третій фрагмент починається: „А та вся дѣла приказахъ“ та йде далі до кінця Устава.

Перейдімо тепер до аналізу першого фрагменту.— Порівнюючи його текст із текстом, запозиченим з Устава Володимира, насамперед виявляємо між ними відміну в мові та в стилі. Наприклад, замість довгих періодів Устава Володимира читаємо короткі, уривчасті речення. Далі, зміст цього фрагменту суперечить усьому іншому змі-

стові Уст. Всеволода. Наприклад, на початку фрагменту суд віддається св. Софії, єпископові й старості Іванському та всьому Новгородові, а наприкінці його суд віддається самій тільки св. Софії („что суды церковныя, то святѣй Софии“); а за статтею про церковні суди, згідно з Уставом Володимира, суди дано єпископові („А тыи суды вси церкви даны суть“). Таку саму розбіжність виявляємо і в постановах про мірила: за фрагментом мірила, як і суд, віддається св. Софії, єпископові й старості Іванському, за статтею про мірила мірила відає сам єпископ.

Далі, основна частина Уст. Всеволода має в собі найбільше загально-церковні постанови, а тут говориться за установи й за надання Новгородській церкві.

Повстає питання, звідки в порядок міг цей матеріал запозичити: чи взято його з якої автентичної грамоти, чи він являє собою зфальшовану вставку самого в порядчика, що приписав Всеволодові низку таких надань і постанов, які йому не належали?

Розв'язати це питання цілком певно—надто тяжка справа. Є ніби дані прийняти друге припущення й визнати цей фрагмент за вставку в порядчика, 1) бо зміст постанов цього фрагменту, як було зазначено, перечить іншим постановам Устава Всеволода, 2) бо на обсяг свій розглядуваний фрагмент такий невеличкий, що цілком можна визнати його за схолю до постанов Уст. Володимира, які єсть у ньому.

Але, коли ближче розглядати ці доводи, вони вже не переконують. Суперечності постанов, що знаходяться в цьому фрагменті, проти постанов усієї іншої частини Уст. Всеволода можна з'ясувати не невмілим та невдалим фальшуванням упорядчика, а навпаки, тим, що в порядчик користувався з якогось автентичного матеріалу й, переробляючи його, не здолав упоратися з своїм завданням погодити постанови, які не зовсім сходяться між собою. Як-би ми справді мали справу з фальсифікацією й визнали, що в порядчик мав намір що фальсифікацію видати за справжню постанову кн. Всеволода, то, певна річ, ми мали-б право сподіватися від упорядчика пильнішої обробки й погодження з усіма іншими частинами Устава Всеволода.

Що-до другого доводу, то він не переконує, бо, хоч який незначний на обсяг цей фрагмент, у всякому разі він має в собі матеріалу цілком досить, щоб визначити зміст автентичної грамоти, тим паче, що інші автентичні кн. Всеволода грамоти, що дійшли до нас, як-раз відмітні своєю стислістю¹⁾.

А що-до припущення, що основний зміст фрагменту взято з автентичної грамоти Всеволода, то його зміцнює ціла низка певніших доводів.

1) Насамперед проти інших частин Устава Всеволода цей фрагмент яскраво відмітний своєю безпосередністю, життєвістю й нена-

¹⁾ Див., напр., грамоти того самого князя Юрійову мавстиреві; одна з них має в собі вісім рядків, а друга чотирнацять (Бенешевичъ В. Н., Сборникъ памятниковъ по исторіи церковнаго права, П. 1915, ст. 98).

думаністю. Отож, на початку його конкретно зазначено, що на нараді з приводу наступних надань з боку ки. Всеволода Новгородським церквам були особи з числа Новгородської адміністрації, як, наприклад, староста Болеслав, бирич Мирошка, староста Іванський Васята.

2) По-друге, не було яких-небудь справді поважних стимулів до фальсифікації й тому, що ці надання в цілому були надто незначні й спеціальні або-ж частково встановлені, наприклад, для церкви св. Івана іншою грамотою ки. Всеволода (так званім „Рукописанієм“).

3) Нарешті, коли ми текст розглядуваного фрагменту очистимо від усіх його частин, що їх запозичено з Устава Володимира або що відбили на собі вплив його, то ми не зможемо в його змісті спостерегти яких-небудь недоречностей або внутрішніх суперечностей. Наприклад, жадних сумнівів не може викликати можливість надання Новгородським церквам спеціальних данин („скал воцаных“, „пуда медоваго“, „гривенки рублевой“ й т. и.) або надання церковного суду церкві св. Софії, тоб-то Новгородської архієпископської катедрі.

Отже, після цілої низки міркувань є ніби дані вважати, що основна частина розглядуваного фрагменту є не фальсифікована вставка впорядчика Устава Всеволода, а уривок з якоїсь автентичної грамоти, що чергує з текстом Устава Володимира й чималою мірою стоїть під його впливом.

Переходимо тепер до розгляду другого фрагменту, що чимало не сходиться з Уставом Володимира.

В цілому цей фрагмент відповідає статті цього Устава про мірила, але має в собі низку додатків, причому всі ці додатки, з видимими слідами досить невправної редакторської роботи, мають багатенько недоладностей, що впадають в око, і тому їх треба визнати за схолії впорядчика Устава. Будь-що будь, не може бути й мови про запозичення їх з тої автентичної грамоти, яка лежить в основі першого що-йно розгляненого фрагменту, або з якої іншої¹⁾.

Зокрема, наприклад, вступне речення: „А о всѣхъ, что преди писано дръжавъ за своими боляры, аже они обидятъ гостей, а гдѣ живутъ тымъ норовятъ, а князю душу топятъ“ зовсім не погоджено ані з попереднім (про церковні суди), ані з наступним (про мірила) змістом.

Далі звертає на себе увагу згадка за осібну грамоту про мірила,

¹⁾ Деякі сумніви є лиш що-до одного уступу: „А скривится, а кому приказано, а того казнить близко смерти, а животь его на трое: треть живота святѣй Софии, а другая треть снатуму Ивану, а третья треть сочкымъ и Новгороду“. Цього уступу в Уставі Володимира нема, і на ньому позначилися сліди Новгородської практики. Проте визнати, що цей уривок узятो з автентичної грамоти, дуже важко: 1) Коли-б цей уривок справді було взято з автентичної грамоти, то незрозуміло, чому його власне не наведено в першому фрагменті, який має в собі основну частину постанов Всеволода про надання права доглядати за мірилами. 2) Ця фраза є санкція на порушників; якщо визнати, що її запозичено з автентичної грамоти, то це вже буде друга санкція. Але дві санкції в такій невеликій на обсяг грамоті — це перечить правилам староруської дипломатики. Навіть грамота такого поважного обсягу, як так зване „Рукописаніє ки. Всеволода“, має одну санкцію.

яку, із слів Устава, переніс на Русь кн. Володимир. Тимчасом у дальшому викладі наївно наведено статтю про мірила, що чималою мірою повторює статтю Устава Володимира про мірила та що її злегка перероблено на підставі тих постанов, про які говориться в першому фрагменті (тут удруге згадано про надання вагового: скаль воцаныхъ, пуда медоваго, то-що).

Нарешті, кінцева частина цього уривку має в собі санкцію на порушників, що складається з низки риторичних фраз, які зовсім не відповідають вимозі дипломатичного формуляру.

Тепер звернімось до останнього фрагменту Устава Всеволода. Якщо перший і другий фрагмент мають той чи той зв'язок з Уставом Володимира, то останній, що в ньому знаходиться кінцева санкція на порушників і стаття про спадкоємство дітей од третього та четвертого шлюбів, слідів якогось впливу цієї пам'ятки не має. Проте й ці статті ледві-чи входили в склад тої автентичної грамоти Уст. Всеволода, яка лежить в його основі; їх найскорше треба визнати за схолії й додатки, що належали впорядчикові або, може бути, навіть і одному з переписувачів Устава.

Перша стаття, що являє собою санкцію на порушників, є п'ята ліком санкція Устава Всеволода, що взагалі явно порушує правила старо-руської дипломатики (зокрема дипломатики найдавнішого періоду). Остання припускає одну і тільки у виключних випадках дві санкції, тим паче, що ця п'ята санкція йде безпосередньо по четвертій, запозиченій з Устава Володимира.

Отже, цю статтю найскорше дописав упорядчик і вона не входила до складу автентичної грамоти.

Що-до другої статті, то вважаємо, що вона не входила не тільки до складу автентичної грамоти, але, може бути, й до первісного складу Устава Всеволода:

1) Її долучено до останньої частини Устава Всеволода, тоб-то до що-йно згаданої п'ятої санкції, що кінчається словом „амінь“.

2) Не вважаючи на те, що вона закінчує Устав, усупереч вимогам дипломатики, стаття не має санкції; останню фразу: „а мы съ своей души сводимъ“, певна річ, визнати за санкцію не можна.

3) Статтю цю переказано не як постанову кн. Всеволода (у деяких списках, як ми зазначили, її приписано Нікейському соборові), а як повідомлення за знайдене (в якомусь юридичному збірнику?) щасливе розв'язання питання про спадкоємство дітей од третього та четвертого шлюбів, бо на початку її сказано: „А се изъискахъ“.

4) Стаття має в собі незвичну для законодавства специфічну сентенцію: „а человекъ ся получаетъ по грѣхамъ, занеже прелюбодѣйнии, а не благословени Богомъ“.

5) Нарешті, змістом своїм стаття розбігається із старо-руськими процесуальними нормами. А саме, згідно з безпосереднім розумом статті справи про спадкоємство доручається єпископові („А тое все приказахъ

єпископу управливати, а смотря на номоканонъ"), тимчасом за Руською правдою справи про спадкоємство належать до княжої юрисдикції.

Усе це спонукує нас зробити той висновок, що ця стаття є не що як пізніша дописка до Устава Всеволода від упорядчика або переписувача.

Отже, аналіза тих фрагментів Устава Всеволода, які мають у собі оригінальний матеріал, не запозичений з Устава Володимира, переконує нас, що впорядчик цього Устава, крім Устава Володимира, користувався з якоїсь автентичної грамоти, що належала ки. Всеволодові. Повстає питання, що являє собою ця автентична грамота? І тут насамперед спадає на думку: чи не використав упорядчик другу грамоту ки. Всеволода („Рукописаніє ки. Всеволода“), що мала в собі надання церкві рідва Івана Предтечі на Петрятиному дворищі?

Але, ближче порівнявши тексти, з'ясуємо, що в „Рукописанії“ нема постанов, за які говориться в Уставі, наприклад, постанов про надання скалів воцаных, пуда медоваго, гривенок рублевых, локтя Иванскаго й т. и. Далі, в „Рукописанії“ згадується про надання мало не самій тільки церкві св. Івана (лиш св. Спасові дається половину пуда воцанаго), а в Уставі говориться про надання іншим церквам: св. Софії, Бориса й Гліба.

Нарешті, грамота князя Всеволода має ніби установчий характер, у ній адміністративну організацію церкви св. Івана тільки позначалося (наприклад, установлення старостату), а в Уставі що тільки проєктовану організацію вже здійснено; там мова йде про старосту Іванського Васяту, як про певну урядову особу.

Отже матеріал, що був у руках упорядчика Устава Всеволода, запозичено не з так званого „Рукописанія“ і, значить, мова може бути за іншу грамоту ки. Всеволода, котра до нас не дійшла.

Спробуймо-ж установити бодай в найзагальніших рисах склад, якщо не самої грамоти, то хоч-би того матеріалу, що з неї було взято до Устава Всеволода.

Як видно з порівняння першого фрагменту з Уставом Володимира, вплив цієї пам'ятки чималою мірою позначивсь і на цьому фрагменті.

Упорядчик не тільки деякі уривки переробляв, але й цілі статті запроваджував до тексту. Так, наприклад, слова: „и погадалъ есмь со владыкой и своею княгинею и съ своими боляры и десятию сочкими и со старостами далъ есмь суда и мерила“ вставлено у фрагмент під впливом відповідного уступу з Устава Володимира: „И азъ съгадавъ со своею княгинею съ Анною и съ своими дѣтьми и съ всѣми князи и съ своими боляры, далъ есмь ты суды“.

Заборона втручатися в церковні оброки: „А не вступатися въ тьи оброки моимъ дѣтямъ ни моимъ намѣстникомъ, ни моимъ боярамъ на домъ св. Софии и св. Ивана“, так само й інша заборона намісникам і тивунам: „А се приказываю своимъ намѣстникамъ и тивунамъ суда церковнаго не обидѣти, ни судити безъ владычния намѣстника“ є трохи та не точно відтворення відповідних статтів Устава

Володимира: „А по семъ не надобѣ вѣступатися ни дѣтемъ моимъ, ни внучатомъ, ни всему роду моему... И своимъ тиуномъ приказываю церковнаго суда не обидѣти, не судити безъ владычня намѣстника“.

Беручи на увагу всі оці запозичення з Устава Володимира, але не вдаючись до пильнішої юридичної й філологічної аналізи, ми приходимо до висновку, що з автентичної грамоти князя Всеволода взято такий матеріал.

Се Язъ князь Всеволод... съзвал есми десять сочкихъ и старосту Болеслава и бириця Мирошку и старосту Иваньского Васяту и погадалъ есми съ владыкою... и сочкими и съ старостами далъ есми старостѣ Иваньскому и всему Новгороду... скалвы вощаные, пудъ медовой и гривенку рублевою, и локоть Иваньскый и свой оброк: кубецъ черницамъ, а попу Иваньскому Русская пись съ Борисоглѣбскимъ наполю, а сторожю Иваньскому Русской порочици пятно да десять конюховъ соли... А домъ святѣи Софии владыкамъ строити съ сочкими, а старостамъ и торговцамъ докладывая владыкы или кто будетъ нашего рода князей Новагорода строить домъ святаго Ивана... А се дахъ въ олтарь святѣи Софии и причту церковному вседенникъ синодикъ вѣщанѣ... Что суды церковные, то святѣи Софии. А кто нашего роду пограбитъ или отъиметь, того повелѣхъ владыцѣ съборомъ въ синодицѣ проклинати...

Цей матеріал, запозичений, на нашу думку, з автентичної грамоти кн. Всеволода, можна визначити, як сказано, тільки з більшим або меншим наближенням до дійсності. Цілком можливо, що автентична грамота була більша на обсяг та складніша на зміст, і що частину її, можливо, більшу впорядчик випустив і замінив відповідними статтями з Устава Володимира.

Підбиваючи підсумки дослідів над питанням про джерела Устава Всеволода, ми можемо з'ясувати й основні питання про його походження.

Можна, здається, вважати за досить певно встановлене, що кн. Всеволод, видавши грамоту церкві різдва св. Івана, де визначено цілу низку надань на користь цієї церкви та засновано низку парафіяльних і економічних організацій при ній, пізніше видав іншу грамоту, що мала в собі надання не тільки церкві св. Івана, але й іншим Новгородським церквам, зокрема св. Софії та Бориса й Гліба.

Поклавши в основу цю грамоту й Устав Володимира обширної редакції, невідомий упорядчик досить невміло звів ці дві пам'ятки до купи, скільки можна переробляючи матеріал, іноді від себе додаючи низку схолій та прикрашаючи текст риторичними фразами. Очевидячки, один з переписувачів Устава Всеволода наваживсь зробити дописку про спадкоємство дітей від третього та четвертого шлюбу. Інший-же переписувач надумавсь додати до цієї дописки ще й другу — про спадкоємство дочок.

§ 4. Час походження.

Питання про те, до якого часу належить розглянена пам'ятка, треба

розбити на два самостійних питання: питання про час походження автентичної грамоти кн. Всеволода, що увійшла, на нашу гадку, в склад Устава Всеволода, й питання про те, коли повстав сам Устав.

Що-до питання про час походження першої грамоти, то його визначається тим, що грамота могла бути видана лиш після 1130 року, тоб-то коли закінчено було будувати церкву св. Івана¹⁾.

Але в літературі є погляд, що церкву св. Івана не вперше збудував кн. Всеволод. А саме, проф. Владимирський-Буданов у згадці в „Рукописанії кн. Всеволода“ „прежнихъ дверей св. великаго Ивана“ бачить довід на те, що церква св. Івана була раніш за будівлі кн. Всеволода²⁾. Це ніби дає змогу віднести дату грамоти до ранішого часу, тоб-то до перших років князівства Всеволодового.

Але погодитися з тією думкою дуже важко.

1) Існування „прежнихъ“ дверей ще не доводить, що існував самий храм.

Цілком можливо під дверима Великого Івана розуміти не двері храму, а двері церковної огорожі, яку підчас будування, що тривало кілька років, могли поставити тимчасово.

2) В літопису, що надзвичайно уважно стежить за будуванням церков і навіть за їхнім ремонтом, зовсім нема згадки за первісне будування церкви Івана до 1127 року.

3) Літопис у найвичерпніших висловах каже саме за нову будівлю, а не за перебудову храму на місці старого.

„Заложи церковь камяну св. Іоанна Всеволодъ Новѣгородѣ, на Петрятиномѣ дворѣ, въ имя сына своего“³⁾.

4) Згідно з літописом, саму будівлю було виконано в ім'я сина кн. Всеволода Івана (що вмер 27 квітня р. 1127).

Усі ці дані, на нашу думку, не дають можливості погодитися з гадкою проф. Владимирського-Буданова про те, що церква св. Івана існувала до кн. Всеволода й, значить, походження грамоти віднести на термін раніший, ніж 1130-й рік, коли церкву св. Івана було закінчено.

Але ми вже почасті висловили міркування, ґрунтуючися на яких обстоюємо пріоритет так званого „Рукописанія“ перед розгляненою грамотою. Власне ми зазначали, що „Рукописаніє“ кн. Всеволода має ніби установчий характер; згідно з цією грамотою, адміністративну організацію церкви св. Івана лиш позначено (напр., установлення старост). А в Уставі Всеволода, чи правдивіше в тій грамоті, яку, складаючи його, було використано, що проєктовану організацію було вже здійснено. Там уже мова йде за старосту Іванського Васяту, як за певну урядову особу, згадується за лікоть Іванський, як за певне мито, що його стягають в Іванській торговельній асоціації.

¹⁾ П. С. Р. Л., т. III, стор. 6. „Въ лѣто 6638... Въ то же лѣто коньцяша церковь св. Іоанна“.

²⁾ Христоматія, т. I, стор. 215, прим. 18: „А буювице Петрянно дворище отъ прежнихъ дверей святого великаго Ивана до погребя до Концаньского мосту“.

³⁾ П. С. Р. Л., т. III, стор. 5.

Якщо ці міркування про пріоритет „Рукописанія“ можна визнати за слушні, то час походження грамоти можна відсунути на пізніший термін і докладніше зазначити рік видання її, тоб-то датування „Рукописанія“ не викликає ніяких непорозумінь.

У „Рукописанії“ є вказівка, що його написано за посадника Мирослава („А Мирославу посаднику въ то не вступатися“). Мирослав був за посадника двічі: уперше р. 1126-го до літа р. 1128-го ¹⁾, удруге від кінця лютого р. 1135-го до його смерті, тоб-то до 28-го січня 1136 р. ²⁾.

Повстає питання, чи за першого посадництва Мирославового було написано грамоту, чи за другого. І тут ми ніби маємо низку поважних даних, щоб установити, що „Рукописаніє“ було написано за другого посадництва, бо церкву св. Івана закінчено аж р. 1130-го.

Певна річ, не можна припустити, що грамоту дано закладеній (з р. 1127), та не закінченій ще церкві, бо в самому „Рукописанії“ сказано, що церкву вже упоряджено („устроишь есмь иконами многоцѣнными и евангелии многоцѣнными и всѣми книгами исполонь и устроишь есми попы и дьяконы и дьяки въ соборной великой церкви“). Далі підлягає сумніву взагалі, чи давали грамоти церквам тільки закладеним. Нарешті, в грамоті наведено низку постанов (напр., установлення Іванівського купецтва), що можливо лиш при церкві вже закінченій.

Отже, на підставі цих даних треба визнати, що „Рукописаніє“ могло бути написано за другого посадництва Мирославового, тоб-то в межичасся від березня р. 1134-го до 28 січня р. 1135-го.

А друга грамота кн. Всеволода, що її взято до Устава Всеволода, могла бути написана від 21-го січня до 28-го травня р. 1137-го ³⁾, коли Всеволода було позбавлено князівства в Новгороді.

Якщо визнати міркування про пріоритет „Рукописанія“ перед грамотою за недовідні, то можливий протяг часу, коли грамота могла бути написана, значно більший: з р. 1130-го до 28 травня р. 1137-го.

Що-до питання про час походження Устава Всеволода, то його як-найширше визначається тим, що в основі його лежить так звана обширна (група В Бенешевича) редакція Устава Володимира, яку, на нашу думку, можна датувати серединою XIII віку ⁴⁾.

¹⁾ „Въ лѣто 6634... Въ тоже лѣто вѣдаша посадничество Мирославу Гюрятиницю. Въ лѣто 6636... Въ тоже лѣто вѣдаша посадничество Новгородѣ, завиду Дмитровицю“. П.С.Р.Л., т. III, стор. 5.

²⁾ „Въ лѣто 6642 и пустиша митрополита мѣсяца феураря въ 10 даша посадничество Мирославу Гюрятиницю; Въ лѣто 6643... Въ тоже лето, на зиму иде въ Русь архиепископъ Нифонтъ, съ лучшими мужи и заста кыяны съ Черниговши стояще противу себе и множество вон и божьею волею съмиршася, а Мирославъ преставися до владыкы, генуаря в 28“. П.С.Р.Л., т. III, стор. 6—7.

³⁾ „Въ лѣто 6644 Новгородьши призваша Пльсковичѣ и Ладожаны и слумаша яко изгонити князя своего Всеволода и всаднша въ епископлъ дворъ, съ женою и съ дѣтьми и съ тыщею, мѣсяца Маія въ 28“. П.С.Р.Л., т. II, стор. 7.

⁴⁾ Докладні міркування про час походження цієї редакції з критичним нарисом поглядів, що їх у цьому питанні висловлено, див. у моїх „Исследованияхъ по исторіи русскаго права“, в. I, стор. 93—94.

Але, якщо Устав обширної редакції (Гр. В. Бенешевича), на нашу думку, повстав у середині XIII віку, то походження Устава Всеволода в тому його вигляді, в якому він дійшов до нас, цілком можливе наприкінці XIII-го віку.

Уважати його за пам'ятку пізнішу наче немає ніяких поважних підстав.

Навпаки, схолії впорядчика, наприклад, славнозвісний уривок, що визначає суть ізгойства, свідчать, що походження його давніше, ніж XIV або XV віки, коли ізгойство ніби почало припиняти своє існування за нових умов державного та громадського ладу.
